

יהודים, 'יהודאים' והעידן שנעלם: תקופת הבית השני במשנתו המתפתחת של צ"ה גרץ

Author(s): דניאל שוורץ

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. (תשס"ה), (ע), חוברת ג, pp. 293-310

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036902>

Accessed: 28/11/2011 02:56

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

יהודים, 'יהודאים' והעידן שנעלם: תקופת הבית השני במשנתו המתפתחת של צ"ה גרץ

מאת דניאל שוורץ

א. מיהודים ליהודאים

תשעת החלקים האחרונים של 'ההיסטוריה' (*Geschichte der Juden*) של גרץ, המוקדשים לאלפיים השנים שבין ימי החשמונאים למאה הי"ט, ראו אור, כידוע, לפני שני החלקים הראשונים, העוסקים בתקופה שמן המקרא ועד מות יהודה המקבי. חלקים ג-יא הופיעו עד שנת 1870, ואילו חלקים א-ב הופיעו (חלק א בכרך אחד וחלק ב בשני כרכים) בין השנים 1874-1876. כמקובל בספרים המופיעים בסדרות, יש לכל אחד מן הכרכים של 'ההיסטוריה' שני שערים: שער משני המציין את שם הסדרה ואת מספר החלק, ושער ראשי שכותרתו מציינת את התקופה שהכרך עוסק בה. והנה, אם בכל החלקים שהופיעו עד 1870 פותחים גם השערים הראשיים, כצפוי, ב-*Geschichte der Juden*, ואז ממשיכים ומגדירים את התקופה, הרי השערים הראשיים של שני החלקים שהוקדשו לתקופת המקרא פותחים ב-*Geschichte der Israeliten*.

אמנם, במבט ראשון עובדה זו אינה מפתיעה או טעונה הסבר מיוחד, לאור המנהג הרווח במחקר להשתמש בכינוי 'ישראל' ביחס לתקופת המקרא. כך, לדוגמה, הסעיף הראשון של המבוא ל'תולדות ישראל' מאת יוליוס ולהאוזן, שהופיע אף הוא לראשונה באותן השנים (1878), מסביר ש'היהדות' (*das Judentum*) היא 'הכת' (*Sekte*) ששרדה מ'ישראל העתיק' אחרי שחוסל בידי האשורים והבבלים.¹ ואולם מבט נוסף על כתבי גרץ מעלה את האפשרות שהנושא אינו פשוט כל כך, והוא קצה הקרחון של סוגיה חבויה ומורכבת. אציין חמישה נתונים מתמיהים, שניים המתייחסים לשני החלקים על 'הישראלים' ושלושה המתייחסים לחלק הבא, השלישי, של 'ההיסטוריה', העוסק בתקופה שבין מות יהודה המקבי לחורבן הבית

* תודתי נתונה לפרופ' מיכאל מאיר (סינסינטי), לד"ר מיכאל סילבר (ירושלים) ולפרופ' יצחק (איזמר) שורש (ניו-יורק) על עצותיהם הנדיבות והמועילות למי שפלש לתחומם.

1 ראו: J. Wellhausen, *Geschichte Israels*, I, Berlin 1878, p. 1. כך זה, העוסק במקרא, הופיע אחר כך תחת הכותרת *Prolegomena zur Geschichte Israels*, ואילו הכרך השני שהובטח בשנת 1878, אך ראה אור במהדורתו הראשונה רק בשנת 1894, עוסק בתולדות התקופה המקראית וגם בימי הבית השני, ולכן קיבל את הכותרת המורחבת המתבקשת: *Israelitische und jüdische Geschichte*

השני. נראה שהתמיהות לגבי החלק השלישי שייכות לאותה סוגיה כמו אלה המתייחסות לשני החלקים הראשונים.

(א) שימוש במינוח דיפרנציאלי למרות גינויו. בחיבורו הפרוגרמתי משנת 1846, 'המבנה של ההיסטוריה היהודית', הקפיד גרץ לכתוב לא על Israeliten אלא על Juden גם בדבריו על תקופת המקרא.² הוא אף התרעם על כך שלא רק היסטוריונים נכרים אלא גם היסטוריון יהודי (י"מ יוסט) אימץ הבחנה זו, השוללת מן העם היהודי את אחדות ההיסטוריה שלו.³

(ב) נעלם 'העידן השני'. ב'המבנה של ההיסטוריה היהודית' חילק גרץ את תולדות היהודים לשלושה עידנים – השני נפתח בשיבת ציון (ראשית ימי הבית השני) והשלישי עם חורבן הבית השני.⁴ בהתאם לכך, עמ' 1 של חלק א של 'ההיסטוריה' אכן מודיע שהוא פותח

2 ראו: 'המבנה של ההיסטוריה היהודית' (להלן: 'המבנה'), בתוך: צ' גרץ, דרכי ההיסטוריה היהודית, ירושלים תשכ"ט, עמ' 53–102. לאורך דיונו על עידן המקרא (שם, עמ' 63–70) גרץ מדבר על 'יהודים' בלבד ולא על 'ישראל'. נציין, לדוגמה, שגם ביחס לתקופת השופטים גרץ מדבר על 'השופט היהודי' (*Der jüdische Schofet*); התרגום העברי מדבר כאן על 'השופט מִיִּשְׂרָאֵל' (עמ' 65), ובכך מכנים את הדברים תלם הטרימינולוגי המקובל תוך הסתרת ההתפתחות במחשבתו של גרץ. ההפניות לעמודים של 'המבנה', להלן, הן לתרגום זה (שהוכן בידי י' טולקס); סטיני ממנו רק במקרה אחד הנזכר להלן, הערה 40. המקור הגרמני של 'המבנה' הופיע לראשונה בכתב עת שערך זכריה פרנקל, *Zeitschrift für die religiösen Interessen des Judenthums*, III (1846); הוא אף הוסיף לו מספר הערות. החיבור נגיש יותר כספרון בהוצאת שוקן: H. Graetz, *Die Konstruktion der jüdischen Geschichte*, Berlin 1936 (שם, עמ' 24, הדברים על השופט 'היהודי'). בעמ' 97–109 נוספה לכרך 'אחרית דבר' מאת L. Feuchtwanger. לתרגום אנגלי של 'המבנה' עם מבוא, הערות, ומספר חיבורים אחרים מאת גרץ, ראו: H. Graetz, *The Structure of Jewish History and Other Essays*, ed. I. Schorsch, New York 1975.

3 ראו: גרץ, 'המבנה', שם, עמ' 63. וראו: גרץ, ההיסטוריה, יא², עמ' 414. כאן מפרט גרץ את ביקורתו על יוסט, 'אשר כזה תהום עמוקה בין הישראלים העתיקים, אשר היו צאצאיהם ובני זמנם של הנביאים ושל מחברי תהלים, מצד אחד, והיהודים, שהם תלמידי הרבנים, מצד שני... היהודים לא יכלו להיות בניהם הטבעיים של הישראלים' (הדברים צוטטו באריכות בידי מיזל: J. Meisl, *Heinrich*, I.M. Graetz, Berlin 1917, p. 31). למינוח של יוסט, ראו למשל בשורות האחרונות של ספרו: I.M. Jost, *Allgemeine Geschichte des Israelitischen Volkes*, I, Berlin 1832, p. 527. 'זאם את ההיסטוריה של העם הזה, למרות הצמצומים האחרונים [בתקופה החשמונאית], אפשר לתאר כ"ישראלית", הרי כתוצאה מתקופת-מעבר (Uebergangsperiode) זו המשך ההיסטוריה של העם איננו, לפי צורתו, אלא ההיסטוריה של היהודים – השרידים היחידים, בהיסטוריה, של העם ההוא'. על המינוח של יוסט, ראו: שורש (לעיל, סוף הערה 2), עמ' 5, הערה 6.

4 'בתקופה הראשונה, המסתיימת בגלות בבל' ('המבנה', שם, עמ' 64); 'עקב גלות בבל כבשו האידיאה האלוהית של היהדות בטירתה והכרת עליונות הווייתו על הטבע את לבות כל המון העם; ובזאת מתחילה התקופה השנייה בהיסטוריה היהודית' (שם, עמ' 70); 'בדומה לשתי תקופותיה הראשונות של ההיסטוריה היהודית, זו שלפני גלות בבל וזו שלאחריה... כך מדגימה לנו התקופה השלישית, שנקרא לה הגלותית...' (שם, עמ' 78). בכל הקטעים האלה גרץ השתמש במונח *Periode*, ואילו ב'ההיסטוריה' הוא העדיף *Zeitraum*. התרגום העברי של גרץ משתמש בדרך כלל ב'תקופה' (ראו להלן, הערה 9). במאמר הנוכחי, כדי למנוע בלבול, השתמשתי תמיד ב'עידן' כדי לציין את שלוש התקופות הראשיות האלה.

את 'העידן הראשון' (Erster Zeitraum): העידן המקראי שלפני הגולה; ועמ' 1 של חלק ד מודיע שהוא פותח את 'העידן השלישי' (Dritter Zeitraum) של ההיסטוריה היהודית, המשתרע מחורבן הבית השני ועד לסוף המאה ה'ח'.⁵ והנה, מי שיחפש בכרכים של 'ההיסטוריה' את פתיחת 'העידן השני' (Zweiter Zeitraum)⁶ לא ימצא אותה בשום מקום. לפי 'המבנה של ההיסטוריה היהודית' עידן זה ראשיתו בשיבת ציון, כלומר בראשית ימי הבית השני. ואולם ב'היסטוריה' אין גרץ מתייחס לשיבת ציון כראשיתו של 'עידן' עיקרי בתולדות היהודים: התקופה נדונה רק במחצית השנייה של חלק ב, ובתוכן העניינים ובעמ' 1 מכונה התקופה רק Zweite Epoche. לפי השימוש הרגיל של גרץ, Epoche הוא תקופה משנית בתוך Zeitraum, או אפילו תת-חלוקה בתוך תקופת משנה.⁷

אמנם, תחילה עלה על דעתי החשד, שהשימוש ב-Epoche בפתיחת מה שאמור היה להיות העידן השני אינו אלא פליטת קולמוס, והכוונה באמת ל-Zweiter Zeitraum. ואולם אי אפשר לקבל סברה זו בשל שלושה שיקולים, מלבד עצם העובדה שההצאה על שיבת ציון נפתחת במחציתו השנייה של חלק ב ולא בראש החלק: (1) כרך ב2 הופיע גם במהדורה שנייה ושלישית, ועניין יסודי זה לא תוקן; (2) אין מבוא (Einleitung) לכרך ב2, כפי שהיה מתבקש אילו היה מדובר בפתיחת עידן חדש (וכפי שאכן נהג גרץ בחלקים א ו-ד, ביחס לעידן הראשון והשלישי); (3) ב'פתח דבר' (Vorwort) לחלק ב מסביר גרץ שהחלוקה בין כרך ב1 לכרך ב2 אינה שרירותית, שהרי גלות בבל (החוצה בין שני הכרכים) 'היא פרשת דרכים בהיסטוריה היהודאית, כמו מותו של שלמה וראשית פילוג המלוכה בהיסטוריה הישראלית הקדומה יותר'. בעצם הצורך להוסיף הסבר מעין זה, וכן בהשוואת גלות בבל לימי שלמה ולפילוג המלוכה, גרץ מגלה את דעתו שאין כאן פתיחה של אחד משלושת העידנים העיקריים בתולדות היהודים, אלא חלוקה פנימית ומשנית בלבד – אכן, Epoche ולא Zeitraum.

(ג) ימי בית חשמונאי ובית הורדוס אינם שייכים לשום 'עידן'. הסירוב לקרוא לשיבת ציון התחלה של עידן מצטרף, כפי הנראה, לעניין תמוה אחר, המצוי בחלק ג העוסק בתקופה שבין מות יהודה המקבי לחורבן הבית השני. בשלוש המהדורות הראשונות של חלק ג אין העמוד הראשון מציין כלל את שם התקופה שהכרך מוקדש לה, וגם כאשר נוסף הדבר, במהדורה הרביעית והחמישית ('ה-Epoche המקבית וההרודיאנית'), אין שום רמז למספור

5 לפי 'המבנה', שם, עמ' 79, העידן השלישי הזה ממשיך עד להווה, ולא רק עד לסוף המאה ה'ח'; ראו להלן, הערה 34.

6 או את ה-Zweite Periode, לפי המינוח של 'המבנה' (לעיל, הערה 4).

7 לביטוי מובהק של החלוקה ראו פתיחת כרך ד (הראשון שהופיע): תחילה באים בזה אחר זה מבואות נפרדים ל-Zeitraum השלישי (מחורבן הבית השני ועד סוף המאה ה'ח') ול-Periode הראשונה (תקופת התלמוד) שלו, ורק לאחר מכן נפתחת (בעמ' 9) ה-Epoche הראשונה (ארבעת הדורות הראשונים של התנאים). דברים כאלה חוזרים בכל מקום ב'היסטוריה'; ראו לדוגמה: ההיסטוריה, א', עמ' 1 (פתיחת ה-Epoche הראשונה של ה-Zeitraum הראשון), 222 (פתיחת ה-Epoche השנייה). והשוו לדוגמה את עמ' 1 של ח/3² לעמ' 1 של הכרך הבא, ט³: שניהם מבשרים שמדובר בהם ב-'Vierte Periode des dritten Zeitraumes', ואילו ההבדל בין הכרכים מצוין בהגדרת ה-Epoche, המובאת מיד לאחר מכן.

התקופה הזאת ולמיקומה בתוך כלל תולדות ישראל. דבר זה עומד בניגוד מוחלט למנהגו של המחבר בשאר כרכי 'ההיסטוריה': בכל אחד מהם מציין עמ' 1 תמיד לא רק את שם התקופה או את תקופת המשנה הנדונה בספר אלא גם את מספורה בסכמה הכללית של תולדות היהודים.⁸

מאלף לציין בהקשר זה שבתרגום העברי של 'ההיסטוריה', שיצא לאור עוד בימי גרץ ובהשגחתו, נעשה ניסיון לתקן זאת, אך הדבר רק מבליט את הבעיה. אמנם, 'התקופה השנייה' נפתחת בגלות בבל, והמינוח מקביל כדבעי ל'תקופה הראשונה' שבה נפתח כל החיבור ול'תקופה השלישית' הנפתחת עם חורבן הבית השני – הכול על פי חיבורו 'המבנה של ההיסטוריה היהודית'. ואולם 'התקופה השנייה' מוגדרת כאן רק כ'דברי ימי ישראל בימי גלות בבל וראשית ימי הבית השני' (ההדגשה שלי), ופירושו של דבר שגם כאן, כמו במקור הגרמני, ימי החשמונאים ובית הורדוס (חלק ג במקור הגרמני) אינם שייכים לשום 'תקופה' (עידן).⁹

(ד) הושט המבוא לחלק ג. הקושי שעמד בפני גרץ בהגדרת ימי הבית השני ניכר יפה, כפי שהעיר באחרונה ר' מיכאל,¹⁰ גם בעניין נוסף: בשלוש המהדורות הראשונות של כרך ג הדפיס גרץ מבוא (Einleitung), העוסק בשאלה אם ייחודה של התקופה מימות החשמונאים ועד לחורבן הוא בעיקר דתי או שמא מדיני, ואילו למן המהדורה הרביעית (1888) הוא השמיט את המבוא הזה ולא הוסיף מבוא אחר תחתיו.

(ה) מ'יהודים' ל'יהודאים'. באותן השנים שבהן פרסם גרץ את שני החלקים על 'תולדות ישראלים' הוא גם הכין את המהדורה השלישית של חלק ג של 'ההיסטוריה' שלו, המוקדש כאמור למחצית השנייה של תקופת הבית השני. מהדורה זו, שהופיעה בשנת 1878, אינה רק 'משופרת ומוגדלת מאוד' (כאמור בשער),¹¹ אלא יש בה גם שינוי ניכר במינוח: אם שתי המהדורות הראשונות (1856, 1863) של חלק ג הגדירו את נושאו כ'תולדות היהודים

8 כך, לדוגמה, כרך א, עמ' 1: 'Erster Zeitraum, Die vorexilische biblische Zeit; Erste Epoche: Die Anfänge'. דוגמאות נוספות רשומות לעיל, הערה 7.

9 ראו: צ' גראטץ, ספר דברי ימי ישראל, א, תרגם ש"פ ראבינאוויץ, ווארשא תרנ"א (1890). 'התקופה הראשונה' מתחילה בעמ' 3, 'התקופה השנייה' – בעמ' 229, 'פרק הזמן בימי הנשיאים לבית החשמונאים' בעמ' 378 ו'תקופת ימי המלכים מבית הורדוס' בעמ' 486. כפי שעולה מ'תוכן העניינים' של הספר (עמ' 4–1) ומן הטיפוגרפיה, השתיים האחרונות אינן נכללות ב'התקופה השנייה'. 'התקופה השלישית' נפתחת בחלק ב (תרנ"ג, 1893), עמ' 147. רק במהדורה הגרמנית הפופולרית, שהכין גרץ לקראת סוף ימיו, חוזרת החלוקה המקורית, הכוללת את כל הימים שעד חורבן הבית השני בתוך העידן השני. ראו: H. Graetz, *Volkstümliche Geschichte der Juden*, I, Wien–Berlin [n.d.]. כאן מוגדרים ימי החשמונאים וימי בית הורדוס כשתי תקופות משנה (Epochen) בתוך 'התקופה השנייה', כפי שצפוי היה לפי 'המבנה'. על מהדורה זו, שבה ויתר גרץ על טיפול בבעיות רבות ולכן (כפי שאנו רואים) גם הרשה לעצמו לחלק את ההיסטוריה בשלמותה לתקופות למרות הבעייתיות שבדבר, ראו: ר' מיכאל, היינריך גרץ – ההיסטוריון של העם היהודי, ירושלים תשס"ג, עמ' 202–208.

10 שם, עמ' 85–86.

11 הפורמט זהה כמעט לזה של המהדורה השנייה, אך מספר העמודים גדל מ-504 ל-692!

ממות יהודה המקבי ועד לשקיעת המדינה היהודית,¹² הרי מן המהדורה השלישית ואילך אין מדובר ב'יהודים' (Juden) ובמדינה 'היהודית' (des jüdischen Staates), כי אם ב'יהודאים' (Judäer), אנשי ארץ יהודה) ובמדינה 'היהודאית' (des judäischen Staates). כלומר, גם בחלק זה, כמו בחלקים על תקופת המקרא שפרסם שנים מעטות לפני כן, זנח גרץ את הכינוי Juden והכניס תחתיו כינוי אחר – הפעם Judäer, שאף הוא, כמו 'ישראלים', לא הופיע בחיבורו הפרוגרמתי משנת 1846, 'המבנה של ההיסטוריה היהודית'.

הרושם הברור העולה מחמשת הסעיפים האלה הוא, כאמור, שהשימוש המפתיע (על פי 'המבנה של ההיסטוריה היהודית') ב־Israeliten אינו עניין של מה בכך, או תופעה בודדת, אלא חלק ממסכת אנומלית, המלמדת שגרץ התקשה להגדיר את תקופת הבית השני ואת מקומה בתולדות היהודים. על כן הוא התמודד עם בעיה זו בשני אופנים. על דרך השלילה, הוא ויתר על ההבחנה בין תקופה זו לתקופת המקרא ועל מספור התקופה ברצף ההיסטוריה היהודית, ובסופו של דבר השמיט גם את המבוא לחלק ג, שמטרתו הייתה להציג את אופייה של התקופה. ואילו על דרך החיוב, הוא שינה את שמות האנשים שבהם עסקו חלקים א–ג מ'יהודים' (לפי 'המבנה של ההיסטוריה היהודית') ולפי שתי המהדורות הראשונות של חלק ג) ל'ישראלים' מכאן וליהודאים' מכאן. השינויים על דרך השלילה מבטאים בוודאי מבוכה, שהרי איש לא היה מוותר על מבוא לספר ועל מספור התקופות אילו היו הדברים ברורים לו. ואולם מה משמעותם של השינויים החיוביים, שינויי המינוח? ברור ששאלה זו נשאלת במיוחד לגבי Judäer, שכן לגבי 'ישראלים' קיבל גרץ בעצם את דעת עמיתיו.¹³

מקורות ספרותיים וארכיוניים רבים יכולים לשפוך אור על נושא זה, אך לפי שעה לא מצאתי כל דיון בו – לא בכתבי גרץ עצמו ואף לא בכתביהם של אחרים. יתר על כן, כמעט אף אחד לא שם לב לשינוי במינוח,¹⁴ ונראה שאפילו מרקוס בראן, תלמידו של גרץ אשר ערך לאחר מות המחבר את המהדורה החמישית של חלק ג (1905–1906), לא עמד על כך; ברשימת פרסומיו של גרץ רשם בראן את הספר בכל מהדורותיו לפי כותרתו המקורית ('יהודים' ולא 'יהודאים').¹⁵ הדבר יכול להעיד על כך שהנושא לא עורר בומנו תשומת לב

12 הכותרת הראשית בשתי המהדורות הראשונות: *Geschichte der Juden seit dem Tode Juda*. כפי שמסביר גרץ בהקדמתו למהדורה השנייה של כרך זה, יש מעט מאוד הבדלים בינה ובין מהדורתו הראשונה, פרט להקדמה החדשה ולעובדה שיש בשנייה פרק על הנצרות שלא הופיע בראשונה.

13 ראו לעיל, הערה 1.

14 ב' דינור העיר על השימוש ב־Judäer בחלק ג במקום Juden, אך לא על כך שיש כאן שינוי שהונהג רק אחרי שתי מהדורות; ר' דיינס, אשר העיר על השינוי, שגה וכתב שהוא הוכנס כבר במהדורה השנייה. ראו: ב' דינור, 'בעיית חלוקתן של תולדות ישראל לתקופות בהיסטוריוגרפיה היהודית', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 55 (=הנ"ל, דורות ורשומות, ירושלים תשל"ז, עמ' 46); R. Deines, *Die Pharisäer: Ihr Verständnis im Spiegel der christlichen und jüdischen Forschung seit Wellhausen und Graetz*, Tübingen 1997, p. 162, n. 84. מכל מקום, לא מצאתי אצלם או אצל אחרים ניסיון להסביר את התופעה. אם קוראי רשימה זו מכירים דיונים כאלה, אשמח לשמוע על כך.

15 ראו: M. Brann, 'Verzeichnis von H. Graetzens Schriften und Abhandlungen', *Monatsschrift*

רבה. ואף על פי כן, נראה שיש כאן שינוי שגרץ ייחס לו חשיבות, שהרי הוא שינה את המינוח לא רק בשער הספר אלא גם לכל אורכו: כל ההיקריות של Jude ושל jüdisch (להטיותיהן) הפכו ל-Judäer ו-judäisch. גם אם היה צריך ממילא לסדר את כל הספר בדפוס מחדש בכל מהדורה ומהדורה, כפי תנאי הימים ההם, נדרש מאמץ רב להכנסת השינויים הללו, ויש בכך כדי ללמד על חשיבות העניין בעיני גרץ.

עדות נוספת לחשיבות שייחס גרץ לשינוי במינוח עולה מן המשפט המופיע כבר בעמוד הראשון של המבוא לחלק ג במהדורתו השלישית (עמ' xiii). גרץ מציין: 'במבט חיצוני ושטחי נראה, שיש לתקופה זו של ההיסטוריה היהודאית (der judäischen Geschichte) אופי מדיני'. השוואת המבוא הזה לנוסחו בשתי המהדורות הראשונות מגלה שגרץ ערך כאן שינוי קטן אך מאלף: אם בהן נאמר רק ש'במבט חיצוני ושטחי נראה, שיש לתקופה זו אופי מדיני',¹⁶ הרי במהדורה השלישית הוסיף גרץ את שלוש המילים בגרמנית המצוטטות לעיל. והנה, כל מי שקורא את המשפט כפי שהופיע בשתי המהדורות הראשונות, כלומר גם ללא מילים נוספות אלה, מבין שכוונת המחבר לא לתקופה היסטורית זו בכללותה אלא להיסטוריה היהודית בלבד. אם לקראת הופעתה של המהדורה השלישית ראה גרץ צורך להוסיף הבהרה זו, ובאמצעות judäischen דווקא, נראה שזו עדות ברורה נוספת לכך שהנושא העסיק אותו מאוד באותו הזמן והיה למעין סימן היכר של המהדורה החדשה.

מטרתו של מאמר קצר זה להצביע על השינויים האמורים ולהציג מספר הרהורים והצעות על מוצאם ופשרם. לאחר מכן גם אציע שיש לדברים משמעות בשתי חזיתות (לפחות): הבנת ראייתו של גרץ את היהודים כבני עם או כבני דת (נושא שעלה לאחרונה במאמר מאת מיכאל מאיר¹⁷), מכאן, והבנת המושגים השונים האלה לגופם, מכאן, לחזית האחרונה יכולות להיות השלכות על הוויכוח הער המתנהל כיום בקרב חוקרי הבית השני בשאלה אם עלינו לדבר על Jews, או שמא על Judaeans, בדיונים על אודות היהודים בימי הבית השני.¹⁸

für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (= MGWJ), LXI (1917), pp. 444–491
 המהדורות של כך ג – אשר השתיים האחרונות הופיעו בשני כרכים כל אחת – הן מס' 58, 87, 249, 355, 391–392 ברשימה זו.

16 'Aeusserlich und oberflächlich betrachtet, trägt dieser Zeitabschnitt einen politischen Charakter' (המשפט מופיע בעמ' 1 בשתי המהדורות הראשונות של חלק ג).

17 ראו: מ' מאיר, ציון, ע (תשס"ה), עמ' 269 (ביקורת על ספרו של מיכאל הנזכר לעיל, הערה 9): 'מיכאל, כמו מייל וואטינגר לפניו, מבקש לראות בגרץ יהודי לאומי, השקפה שהחזיקו בה גם כמה מבני תקופתו של גרץ. סיווג זה אינו בגדר טעות, אך הוא רחוק מלהיות שלם'.

18 בשנים האחרונות החלה להופיע, בעריכתו של Steve Mason, סדרה של תרגומים חדשים של 'קדמוניות היהודים' ליוספוס, בהוצאת Brill (ליידן), תחת הכותרת *Judean Antiquities* וראו: S.J.D. Cohen, 'Ioudaios, Iudaeus, Judaeus, Jew', idem, *The Beginnings of Jewishness*, Berkeley 1999, pp. 69–106; D.R. Schwartz, 'Herodians and Ioudaioi in Flavian Rome', *Flavius Josephus and Flavian Rome*, eds. J. Edmondson, S. Mason & J. Rives, Oxford 2005, pp. 63–78; B. Malina, 'Was Jesus a Jew? Was Aristotle a Greek-American?' *Translating 'Ioudaios'*, באתר www.spiritrestoration.org. אני מודה לד"ר עמרם טרופר אשר הסב את תשומת לבי למאמר האחרון, המציין גם ביבליוגרפיה רבה בנושא.

ב. השינוי ופשרו

עולים על דעתי ארבעה הסברים אפשריים לשינוי שהנהיג גרץ מ־Juden ל־Judäer ביחס ליהודים שחיו בין התקופה החשמונאית לחורבן הבית השני, שבהם דן בחלק ג של 'ההיסטוריה' שלו.

(א) תגובה לחשד שהיהודים הם בני עם בעל שאיפות מדיניות. המהדורה השלישית של חלק ג הופיעה, כאמור, בשנת 1878. והנה, בשנות השבעים של המאה הי"ט צמחה ושגשגה שנאת ישראל בגרמניה.¹⁹ העשור הסתיים, מבחינתו האישית של גרץ, במחלוקת הגדולה ('מחלוקת האנטישמיות הברלינאית') שפרצה בעקבות התקפתו החריפה של היינריך פון טרייטשקה על היהודים, ובמיוחד על חלק יא של 'ההיסטוריה' של גרץ – אותה מחלוקת שהנציחה את האמירה 'היהודים הם האסון שלנו' (Die Juden sind unser Unglück).²⁰ מחלוקת רבת משתתפים זו, שנסבה סביב השאלה אם היהודים אינם באמת 'עם' (Nation, Volk) בתוך גרמניה ולכן אי אפשר לצפות מהם להיות 'אזרחי גרמניה בני דת משה', יצרה רגישות מיוחדת לגבי כל גילוי של חיים מדיניים יהודיים עצמאיים.²¹ והנה, גילויים אלה אפיינו באופן מובהק את ימי הבית הראשון ואת הימים שבין תקופת החשמונאים לחורבן, ועינינו הרואות שבאותו עשור עצמו בחר גרץ, בניגוד לתכניתו המקורית (כפי שפרסם ב'המבנה של ההיסטוריה היהודית'), להשתמש ה־Israeliten ביחס לראשונים וב־Judäer ביחס לאחרונים. עולה אפוא על הדעת שהוא עשה כן כדי ליצור חיץ מסוים בין מי שחיו חיים מדיניים בימים הרחוקים ההם ובין ה־Juden, ובכך להרחיק מן האחרונים, עד כמה שאפשר, האשמה בזיקה לשאיפות מדיניות כיהודים.²² אמנם המחלוקת האישית של גרץ עם

19 ראו: י' כ"ץ, 'שלב ההכנה לתנועה האנטישמית המודרנית (1873–1879)', שנאת־ישראל לדורותיה, בעריכת ש' אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 290–279; מ' צימרמן, וילהלם מאר – 'הפטריארך של האנטישמיות', ירושלים תשמ"ב, עמ' 74–95; N. Kampe, 'Von der "Gründerkrise" zum "Berliner Antisemitismusstreit": Die Entstehung des modernen Antisemitismus in Berlin, 1875–1881', *Jüdische Geschichte in Berlin*, ed. R. Rürup, Berlin 1995, pp. 85–100

20 על פרשה זו, ראו: מיכאל (לעיל, הערה 9), עמ' 161–179; C. Hoffmann, 'Geschichte und Ideologie: der Berliner Antisemitismusstreit 1879/81', *Vorurteil und Völkermord: Entwicklungslinien des Antisemitismus*, eds. W. Benz & W. Bergmann, Freiburg–Basel–Wien 1997, pp. 219–251; K. Krieger, 'Der Berliner Antisemitismusstreit 1879–1881', *Judenfeindschaft als Paradigma*, eds. W. Benz & A. Königseder, Berlin 2002, pp. 89–95; idem (ed.), *Der 'Berliner Antisemitismusstreit' 1879–1881: Eine Kontroverse um die Zugehörigkeit der deutschen Juden zur Nation – Kommentierte Quellenedition*, München 2003

21 המחלוקת עם טרייטשקה גרמה לגרץ להכניס שינויים בכרך יא, העוסק (בין השאר) ביהודי גרמניה בזמן החדש. ראו הקדמתו של בראן ל'ההיסטוריה', יא² (1900), עמ' vii–viii. לדוגמה של מחיקת טקסט יהודי לאומני שהופיע במהדורה הראשונה של כרך זה, ראו: שורש (לעיל, סוף הערה 2), עמ' 53, הערה 128 = שורש, הפנייה לעבר ביהדות המודרנית, ירושלים תש"ס, עמ' 349, הערה 112.

22 כדוגמה יפה ליעילות של חיץ כזה ניתן לציין שבשתי המהדורות הראשונות של חלק ג, שבהן דובר רק ב־Juden, פסח גרץ בשתיקה על העובדה שכאשר הנכרים בעיירה יבנה הקימו מזבח לכבוד הקיסר גאיוס קליגולה הרסוהו יהודי המקום, משום שראו בקיומו חילול קדושת ארץ הקודש (כפי

טרייטשקה פרצה רק בשנת 1879, כלומר שנה אחרי הופעת המהדורה השלישית של חלק ג שבה עסקינו. ואולם, כאמור, בשנות השבעים עלתה ושגשגה האנטישמיות בגרמניה, וכבר בראשית העשור הופיעו הן דברי ביקורת של טרייטשקה על היהודים באופן כללי, הן התקפה קשה מאת חבר טוב של טרייטשקה על חלק יא של 'ההיסטוריה' של גרץ דווקא.²³ (ב) תגובה לחקר 'תולדות תקופת הברית החדשה'. גרץ עצמו מדגיש, בהקדמה

שמספר ומסביר פילון, המשלחת אל גאיוס, סעיפים 199–202). ואולם במהדורה השלישית סיפר גרץ את הסיפור במלואו (אם כי ללא האזכור המפורש של 'ארץ הקודש'). ראו: ג¹, עמ' 282 = ג², עמ' 268; ג³, עמ' 365. גרץ פסח על הסיפור אף על פי שהחיבור הפילוני המספר את הסיפור היה מונח לפניו בכותבו את כל המהדורות, כפי שעולה מציטוטים סמוכים. נראה אפוא שגרץ לא רצה לספר 'יהודים' פגעו במוסד דתי של נכרים, מתוך הנחה שבכל מדינה יש להתיר רק דת אחת; אבל העניין רגיש פחות אם הוא נעשה לא בידי 'יהודים' אלא בידי אחרים – 'יהודאים' – מעניין היה לדעת מי החליט לחזור ולהשמית את הפרשה מן התרגום האנגלי של הספר H. Graetz, *History of the Jews*, II, London 1891, p. 189 = II, Philadelphia 1893, p. 188. שנתערך בידי גרץ עצמו, אך הדברים עברו עריכה נוספת באנגליה ובארצות הברית. ראו: S. Grayzel, *Das Breslauer Seminar*, ed. G. Kisch, Tübingen 1963, p. 228. לביטוי ברור של התרעומת שהרס המזבח עלול לעורר אצל קוראים מודרניים, ולסתירה הגלויה בין מעשה זה ובין ההתנהגות של יהודי טוב בגולה, ראו: E.M. Smallwood, *Philonis Alexandrini Legatio ad Gaium*, Leiden 1970², pp. 263–264.

לעלייה בשנאת ישראל במהלך שנות השבעים ראו לעיל, הערה 19. לדברי טרייטשקה נגד היהודים עוד בשנת 1871, ראו: H. von Treitschke, *Historische und politische Aufsätze*, III, Leipzig 1871⁴, pp. 556–557. להתקפת חברו על גרץ, ראו: מיכאל (לעיל, הערה 9), עמ' 161–162. כאן עוסק מיכאל במאמר ביקורת עיון מאוד על חלק יא של 'ההיסטוריה', שבו התקיף המבקר את גרץ כלאומן יהודי אנטי גרמני (ופר-צרפתי, דווקא בימי המלחמה בין פרוסיה לצרפת!). המאמר הופיע בתוך: *Literarisches Centralblatt für Deutschland*, 1871, no. 2, cols. 29–31, ונחתם בראשי תיבות בלבד: M.L. לזיהוי המחבר כהיסטוריון הצבאי (לימים: פרופסור בגטינגן) Max Lehmann, ולפרטים על הדי המאמר בברסלאו, ראו: מיזל (לעיל, הערה 3), עמ' 127–128, הערות 50–51. מכיוון שמייזל לא הסביר מניין לו הזיהוי, ומיכאל לא חזר עליו, אוסיף שתי עובדות התומכות בו: (א) התמקדות המאמר בעניינים של היסטוריה צבאית פרוסית – מומחיותו של להמן; (ב) M.L. כתב מאמרי ביקורת רבים באותו כתב עת בשנים ההן, ואף באותו הכרך (טורים 426–428, 501–503, 901–904), ומחברם של אלה מוזהה כלהמן במחקר המתבסס על חומר ארכיוני רב: W. Reichel, *Studien zur Wandlung von Max Lehmanns preußisch-deutschem Geschichtsbild*, Berlin-Frankfurt 1963, pp. 106–109. העובדה שלהמן היה ממוצא יהודי (עובדה שהוא מתעלם ממנה לגמרי בחיבורו האוטוביוגרפי, ובו הוא מטעים דווקא את האופי הנוצרי של חינוכו. ראו: S. Steinberg [ed.], *Die Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, Leipzig 1925, pp. 207–209), והוטבל רק זמן קצר לפני שכתב את מאמר הביקורת, כנראה במסגרת מאמציו למצוא משרה (ראו שם, עמ' 214), מאירה באור מיוחד את שורשי הפילמוס בין טרייטשקה לגרץ. לזיהוי של להמן כיהודי, ראו: R. Heuer, *Bibliographia Judaica*, II, Frankfurt am Main–New York 1984, p. 21. תודתי נתונה לד"ר הויר, אשר מסרה לי, לפי רישום כנסייתי בברלין, שלהמן, יליד 1845, הוטבל רק בשנת 1868, ושם אביו היה Salomon Lehmann. לידידות ההדוקה בין להמן לטרייטשקה בשנות השבעים ראו בחיבור האוטוביוגרפי, שם, עמ' 215–216, ובמיוחד עמ' 219–220; W. Bußmann, *Treitschke: Sein Welt- und Geschichtsbild*, Göttingen 1952, p. 212.

(Vorwort) החדשה שצירף למהדורה השלישית של חלק ג (עמ' v), את עלייתו של מקצוע חדש, חקר תקופת הברית החדשה, בשנים שחלפו מאז הופיעה המהדורה השנייה של הספר (1863). ואמנם בשנים ההן הופיעו שתי המהדורות הראשונות של 'תולדות תקופת הברית החדשה' מאת אדולף האוורט, וכן 'ספר לימוד לתולדות תקופת הברית החדשה' מאת אמיל שירר – ספר שבמהדורותיו הבאות הפך לכל־בו העיקרי, למשך דורות, על תולדות ישראל בתקופה זו.²⁴ הספרים הנוצריים על תולדות היהודים בתקופת הברית החדשה עסקו כמובן ב'אחר', אשר הנצרות צמחה ממנו, והדבר היה כרוך, לרוב, בהצבעה על החושך היהודי שבתוכו הופיע האור הנוצרי.²⁵ לכן היה למחבריהם נוח מאוד להשתמש ב־Juden ביחס ליהודים שבהם עסקו ספריהם. כינוי גרמני זה, שהיה פחות מכובד מ־Israeliten,²⁶ עורר אסוציאציות שליליות מתוך הברית החדשה, שכן גם בה קיימת נטייה ניכרת להשתמש ב'יהודים' לתיאור מתנגדי הבשורה ורודפי ישו ומבשריו.²⁷ גרץ היה מודע היטב לקונטציות השליליות של Juden, כפי שמתברר, דרך משל, ממחאתו נגד אלה המנסים להפחית מערכו של חקר תולדות היהודים בתקופת המקרא ולהורידו לרמה של Judengeschichte בלבד.²⁸ יתר על כן, הוא לא הסתיר את הסתייגותו מהאוורט, משירר ומאחרים. כך, לדוגמה, כתב בהערה אגב עקשנותו של שירר שלא לקבל את דעתו שלו בעניין מסוים:

שירר שייך לקליקה המצומצמת של פרופסורים לתאולוגיה פרוטסטנטית מאוניברסיטאות טונות, אשר יש להם אופקים צרים ומבט מצועף והם אינם לומדים דבר ואינם שוכחים דבר.

- A. Hausrath, *Neutestamentliche Zeitgeschichte*, I–III, Heidelberg 1868–1874 (I–IV, 24 Heidelberg 1873–1877²); E. Schürer, *Lehrbuch der neutestamentlichen Zeitgeschichte*, Leipzig 1874 (המהדורות הבאות של ספרו של שירר, שהתרחב לשניים ולבסוף לשלושה כרכים, נשאו כותרת אחרת; ראו להלן, הערה 29). וראו גם: F. Delitzsch, *Handwerkerleben zur Zeit Jesu: Ein Beitrag zur neutestamentlichen Zeitgeschichte*, Erlangen 1868; T. Keim, *Geschichte Jesu von Nazara in ihrer Verkettung mit dem Gesamtleben seines Volkes*, I–III, Zürich 1867–1872; M. Brann, *Die Söhne Herodes. Eine biographische Skizze, zugleich ein Beitrag zur neutestamentlichen Zeitgeschichte*, Breslau 1873
- על התמונה המסורתית של 'היהדות המאוחרת' (כלומר: היהדות ערב הופעת הנצרות), ראו: K. Hoheisel, *Das antike Judentum in christlicher Sicht*, Wiesbaden 1978, pp. 7–40
- ראו שם, עמ' 19–20; וכן, בין השאר: G.F. Moore, 'Christian Writers on Judaism', *Harvard Theological Review*, XIV (1921), pp. 237–241; M. Hengel, 'Der alte und der neue "Schürer"', *Journal of Semitic Studies*, XXXV (1990), esp. pp. 19–31
- I. Schorsch, *Jewish Reactions to German Anti-Semitism, 1870–1914*, New York–London–Philadelphia 1972, pp. 157–158
- הדבר מורגש במיוחד בבשורה הרביעית, אך לא רק בה. ראו: M. Rissi, "'Die Juden" im Johannesevangelium', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II/26.3 (1996), pp. 2099–2141; U.C. von Wahlde, 'The "Jews" in the Gospel of John: Fifteen Years of Research (1983–1998)', *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, LXXVI (2000), pp. 30–55. וראו גם: ד' שוורץ, אגריפס הראשון – מלך יהודה האחרון, ירושלים תשמ"ז, עמ' 169.
- ראו: גרץ, ההיסטוריה, א' (1874), עמ' viii ('als "Judengeschichte" in den Staub gezogen'), 28 ('als eine "Judengeschichte" wegwerfend zu bezeichnen') x

אם מישו מבני קליקה זו מדפיס שטות כלשהי, היא תצוטט ותלוטף בנאמנות, תוך התעלמות מכל ביקורת מצד אדם שלא הוטבל ודחיית דבריו בשחצנות. התעקשות זו (הנובעת מסיבות מובנות) נגד האמת הביאה את קיים, האוורת ושירר לסלף את תולדות תקופת הברית החדשה.²⁹

ייתכן אפוא שהעיסוק הנוצרי האינטנסיבי הזה ב־Juden, שלווה לא אחת ברמזים (או יותר) שליליים מבחינה יהודית, עורר את גרץ לנקוט צעד שרבים ממליצים עליו גם היום בדברם על ימי ישו, כדי לנתק בין מי שחיו בימים ההם ובין היהודים של היום. אכן, גם היום נשמעים קולות הקוראים להשתמש ב־Judaean במקום ב־Jews ביחס ליהודי הבית השני, מפי בעלי רצון טוב הרוצים להבטיח שלדיון על היהודים בעת העתיקה לא תהיינה השלכות על היהודים של היום.³⁰

(ג) רגישות מוגברת למינוח גאוגרפי בעקבות הביקור בארץ. גרץ ביקר בארץ ישראל באביב של שנת 1872 וייחס לביקור חשיבות רבה.³¹ כפי שהוא הסביר,³² הוא דחה את כתיבת שני החלקים המוקדשים לתקופת המקרא עד לאחר הביקור, מתוך ההנחה שהיכרות בלתי אמצעית עם נופי הארץ ועם אתריה תעזור לו להבין את ההיסטוריה שהתרחשה בה. ואולם, היכרות זו הייתה יכולה להשפיע עליו גם ביחס לחלק ג של ההיסטוריה שלו (מן החשמונאים ועד לחורבן), שהתמקד אף הוא בארץ ישראל.³³ ואכן, מהשוואת המהדורה השנייה של חלק ג למהדורה השלישית מתעורר הרושם, שבמהדורה האחרונה יש מודעות רבה יותר לענייני גאוגרפיה, ובכלל זה למובן הגאוגרפי של 'יהודה'. כך, לדוגמה, אם במהדורה הראשונה (עמ' 392) והשנייה (עמ' 360) נכתב ש'מכל חלקי יהודה היה הגליל העשיר ביותר והמאוכלס ביותר', הרי במהדורה השלישית תיקן גרץ וכתב: 'מכל חלקי

29 גרץ, ההיסטוריה, ג/2 (1888), עמ' 629, הערה 1 (= 5/2, עמ' 631, הערה 1: הערה זו לא הופיעה בפרסום הראשון של נספח זה ב־[MGWJ, XXV 1876]). למחברים הנזכרים במשפט האחרון של המובאה ראו לעיל, הערה 24. הערת גרץ על חוסר הנכונות של שירר ללמוד ממי שלא הוטבל מתייחסת באופן ספציפי, כאמור שם, לדבריו של שירר במהדורה השנייה של ספרו: E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, II, Leipzig 1886, p. 540. הערה 201, מתלונן שירר שגרץ אימץ את עמדתו שלו באופן מהותי אך הציג אותה באופן מבלבל. לגבי תלונתו של גרץ, ששירר ובני חוגו מתעלמים מחוקרים שאינם נוצרים, יש לשים לב לעובדה ששירר נהג, בביבליוגרפיה שלו, לסמן בכוכבית את שמותיהם של מחברים יהודים (לרבות גרץ – שם, א, עמ' 5, וכך גם במהדורות האחרות של ספרו).

30 לדוגמה בעלת משקל רב, ראו: F.W. Danker (rev. & ed.), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago-London 2000³, p. 478. כאן מוסבר שעדיף להשתמש ב־Judaean כתרגום של Ἰουδαῖοι בברית החדשה, כי יותר מדי קוראים רואים דברים על Jews ומשליכים אותם על העת החדשה, דבר המטפח אנטישמיות.

31 על ביקור זה, ראו: מיכאל (לעיל, הערה 9), עמ' 124–129.

32 בהקדמה להיסטוריה, א' (1874), עמ' viii.

33 דוגמה לכך שעיסוקו של גרץ בתקופת המקרא השפיע על חלק ג, ראו: מיכאל (לעיל, הערה 9), עמ' 135–136 (על כניסת חידושי על קהלת כבר למהדורה השלישית). וראו גם: ההיסטוריה, ג⁴, עמ' 183 (= ג⁵, עמ' 182): גרץ מעיר על כך שמכירה המונית של עבדים יהודים בידי רומאים מזכירה מעשים 'ממות מלכי ישראל החלשים'. אין הערה זו מופיעה במהדורות הקודמות של הספר.

פלסטינה...' (עמ' 506). השוואה זו רומזת לכך שגרץ היה ער יותר למובן הגאוגרפי של 'יהודה' שעה ששכתב את חלק ג לקראת מהדורתו השלישית. ייתכן שיש בכך כדי להסביר את החלטתו לאמץ את המונח הגאוגרפי 'פלסטינה' בבואו לתאר את התקופה הזאת, שבה חזרו היהודים ושלטו זמן מה בארצם.

(ד) ויתור על הסכמה היפה. מלבד שלושת הגורמים הללו שהוזמן גרמם, ומבלי לפוסלם (ואף מבלי להוכיחם, עד שיימצא תיעוד נוסף), נראה שהשימוש ב'יהודאים' אפשר לגרץ להתמודד, לפחות מבחינה קוסמטית, עם בעיה פנימית בגישתו ההיסטוריוגרפית, ואולי משום כך הוא השתמש במושג זה. כזכור, בחיבורו הפרוגרמתי משנת 1846, 'המבנה של ההיסטוריה היהודית', חילק גרץ את כל תולדות היהודים לשלושה עידנים:³⁴

(1) העידן הראשון, אשר 'בשורה ראשונה (שלו) עומד הגורם המדיני-חברתי' (עמ' 64), וסופו בגלות בבל.

(2) העידן השני, אשר עליו נאמר שהוא 'המריץ... את היסוד הדתי עד לחד-צדדיות, עד לשלילת כל עצמאות מדינית; היהדות פסקה מלהיות חוקת-יסוד של מדינה והיתה לדת במובנו המקובל של השם' (עמ' 71), נמשך משיבת ציון ועד לחורבן הבית השני.

(3) העידן השלישי, עידן הגלות, ראשיתו עם חורבן הבית השני והוא ממשיך עד למאה ה-19, וההבחנה בינו ובין קודמו היא בכך שהוא עידן של עיון והגות.³⁵

המבנה הפרוגרמתי המשולש הזה נראה יפה מבחינה חיצונית, אבל גרץ נוכח במהרה שהגיסיון לקיימו הלכה למעשה טעון תיקון ניכר. בעיה קטנה כבר ראינו: השימוש ב'יהודים' גם לגבי העידן הראשון מעלה מניה וביה את השאלה אם יש להבחין בינו ובין העידן השני. כפי שראינו, גרץ פתר את הבעיה הזאת בכך שהשתמש לגבי העידן הראשון, בסופו של דבר, ב'ישראלים', כשאר העוסקים בתקופת המקרא.³⁶ ואולם מתעוררות שתי בעיות קשות יותר: הייתה גולה גדולה ופורייה בימי הבית השני ואף היו פתות יהודיות שעסקו באופן מודע בהגדרת היהדות. ואם גרץ התעלם מן הגולה ההלניסטית של ימי הבית השני כמעט לגמרי ב'המבנה של ההיסטוריה היהודית', והזכיר אותה רק בקצרה וכזירה של התיוונות מגונה,³⁷ הרי הקדיש לה פרקים שלמים וחיוביים בחלק ג של 'ההיסטוריה',³⁸ החל במהדורה

34 ראו לעיל, הערה 4. ברבות הימים, כאשר החליט להמשיך את 'ההיסטוריה' שלו אל תוך המאה ה-19, הוא הוסיף עידן רביעי, אשר פתח את תולדותיו בכרך יא, האחרון, של 'ההיסטוריה'.

35 'אילו באנו לציין בקיצור את תוכנה, את ייחודה ובכלל את אופיה של תקופת הגלות, היינו מבחינים בה בחינות אלו: עשייתה ההיסטורית של היהדות במשך שבע-עשרה מאות שנות הפיזור היתה עיונית, מכוונת לבניינים הרעיוני של עיקרי התורה ושל תוכנה... ובזאת היא נבדלת הבדל מהותי מהתקופה השנייה הדתית. שם נתבצעה הדתיות באי-אמצעיות שנטולה עיון, מהלכה היה בעיקרו חיצוני ותמים; ואילו כאן שיקעה עצמה הדתיות בתוך תוכו של העיון, היא מבקשת את דעת מהותה ומשמעותה של עצמה...' (עמ' 78).

36 אפשר שיש לראות את המהלך הזה גם כפועל יוצא של העיסוק הגובר של גרץ במקרא בכלל (ולא רק בתולדות תקופת המקרא) בשנות השישים והשבעים. על עיסוק זה ראו: מיכאל (לעיל, הערה 9), עמ' 130-160.

37 'בחצרה של אלכסנדריה, שם התייחסו אל היהודים באהדה אם אך פרעו את היטל השנה, הכירו הללו לדעת את היוונות מצידה הנאה. לא ארכו הימים והיהודים סיגלו לעצמם לא רק את הלשון

הראשונה, כמו שהקדיש גם לכתות מקום רב, הן ב'המבנה' (עמ' 74–76) הן ב'ההיסטוריה'. לאור זאת הוא הגיע למסקנה הכרחית, למרות דבריו ב'המבנה' (ראו הערה 35), שגולה והתבוננות אין בהן כדי להבחין בין ימי הבית השני לעידן שאחריהם. ולצד צמד זה של בעיות הזדקרה גם בעיה אחרת, קשה מכול: לא ניתן להגדיר את העידן השני כתקופה 'שהמריצה... את היסוד הדתי עד לחד־צדדיות, עד לשלילת כל עצמאות מדינית; היהדות פסקה מלהיות חוקת־יסוד של מדינה והיתה לדת במובנו המקובל של השם' ('המבנה', עמ' 71), כי הגדרה זו מתנפצת נוכח העובדה שכל הבא לספר את תולדות התקופה הזאת – כפי שנדרש גרץ לעשות בחלק ג של 'ההיסטוריה' – מוצא את עצמו עוסק במדינה החשמונאית, במלכות הורדוס ושליטי ביתו אחריו, ובמרידות של היהודים נגד השלטון הרומי. והרי יהודים אלה טבעו על מטבעותיהם לא 'תורה עם דרך ארץ' או 'מונותאיזם מוסרי' אלא – כפי שידע גרץ היטב – דווקא את 'חרות ציון' ו'גאולת ציון'.³⁹

אכן, ב'המבנה' של ההיסטוריה היהודית' פסח גרץ על הדברים האלה עד כמה שאפשר (אם לא מעבר לכך), וכך מזער לגמרי את היסודות המדיניים של העידן השני. נציין לכך כמה דוגמאות:

(1) בהציגו את שני העידנים הראשונים, שבהם היה העם בארצו, הוא מטעים שהתקופה שלאחר גלות בבל (כלומר העידן השני) 'מתייחדת דווקא בחותם הדתי הטבוע ומכריע בה, והמגמה המדינית־חברתית, שרק עקבות קלושים שלה נראים לעין, נעלמת לחלוטין בסופה של התקופה' (עמ' 63).

(2) הוא אינו אומר אפילו מילה אחת על כך שהחשמונאים ייסדו מדינה. החשמונאי היחיד שהוא מזכיר הוא יוחנן הורקנוס, והוא מדגיש שלא היה מלך אלא כוהן גדול (עמ' 74).

(3) הוא רואה צורך להטעים ש'ראוי לתשומת לב',⁴⁰ שחורבן המדינה ושריפת המקדש לא עשו בבני הדור אותו רושם מזעזע כמו חורבן המדינה הראשונה! (עמ' 77), ובכך מעמיד את המדינה מול הדת וממזער את חשיבות המדינה.

(4) וכשהוא בא לאפיין את 'נושאי ההיסטוריה (של היהודים)' בעידן השני הוא פוסח לגמרי על החשמונאים והקנאים ודומיהם ומדבר פעם על 'חסידים, חכמים, מורים, תלמידים, בני כיתות' (עמ' 63) ופעם על 'חסידים, חכמים, [ו]אנשי־כת' (עמ' 78).

היוונית, שלטוכה הערו את רוח היהדות כשהיא מסולפת ומדולדלת, ויצרו בה את ספרות־הכלאיים (Bastardliteratur) של הספרים החיצונים; אלא גם את אורח־החיים הקל המספק את חמדת היצרים, ובני טוביה, קרובי משפחת הכהנים הגדולים, אינם עוד יהודים אלא לפי מוצאם בלבד' (עמ' 73).
38 פרק ב ('אלכסנדריוניו יודית'), פרק יב ('התפשטות השבט היהודי והתורה היהודית'), וכן נספח (Note) ג (כעשרה עמודים על 'ספרות היהודית האלכסנדרוניו').

39 ביטוי זה לשאיפות המדיניות בימי הבית השני עניין מאוד את גרץ, כפי שניכר מן העלייה המרשימה בהיקף טיפולו בו, במקביל לפרסומים הנומיסמטיים החדשים: הערה קצרה כבר בשתי המהדורות הראשונות (ג', עמ' 387, הערה 1 = ג', עמ' 354, עמ' 5) הפכה להערה ארוכה מאוד בשלישית (עמ' 497–498, הערה 4) ולנספח ארוך ברביעית (עמ' 819–841 = ג', עמ' 822–844).

40 כאן תיקנתי את התרגום; במקור הגרמני נאמר Es ist merkwürdig, ואילו בתרגום העברי (לעיל, הערה 2) כתוב משום מה 'זמור הדבר' ובכך משתנה המובן.

ואולם, כאשר ניגש גרץ למלאכת כתיבת 'ההיסטוריה' הוא נאלץ להכיר בכך שהמבצעים, וכבר במהדורה הראשונה של חלק ג (1856) התמודד עם בעיה יסודית זו בכך שוויתר במשקו על הגדרת התקופה לפי 'המבנה של ההיסטוריה היהודית'. אם שם נאמר בפסקנות, שהדת 'הומרצה' בעידן זה למעמד חד-צדדי, הרי במבוא לחלק ג מודה גרץ, כאמור, שמבט 'חיצוני ושטחי' על הימים שבין החשמונאים לחורבן יכול להביא למסקנה שאופיים בעיקר מדיני. הוא נושא ונותן בעובדה זו לאורך ולרוחב, בניסיון להוכיח את בכורת הגורם הדתי, גם כאשר הוא סוקר את המאורעות המדיניים של התקופה.⁴¹ כל הדיון מעורר רושם מלאכותי, של מסקנה שנקבעה מראש ואינה עולה בקנה אחד עם העובדות, ונראה שהפשרה שבדברי הסיכום לא הניחה גם את דעתו שלו: במהדורה הרביעית (1888) הוא השמיט כאמור את המבוא הזה לגמרי, אף במחיר של השארת הכרך ללא מבוא. אכן, כבר במהדורה השלישית (1878), זאת ששינה בה ל'יהודאים' במקום 'יהודים', ניכר הסחף בעמדתו, כפי שעולה מן ההשוואה הבאה:

לקראת סוף המבוא לכרך ג, מהדורת 1856, 1863 לקראת סוף המבוא לכרך ג, מהדורת 1878

אם בכך הוכח (ist erwiesen) האופי הדתי אם בכך אי אפשר שלא לשים לב (ist... unver-
היסודי של התקופה, בכל זאת מן הדין – kennbar) לאופי הדתי היסודי של התקופה, בכל
בהתחשב בחיצוניות המדינית – לכנותה, בשונה זאת מן הדין – בהתחשב בחיצוניות המדינית –
מן התקופה הקודמת, 'התקופה הדתית-מדינית'. לכנותה, בשונה מן התקופה הקודמת, 'התקופה
הדתית-מדינית'.

ההתערבות בנוסח המבוא מלמדת שגרץ חש חוסר נחת ביחס לניסוחו הקודם וגם ייחס חשיבות לנושא. עולה על דעתי הסבר אחד בלבד: הוא כבר לא היה מוכן לטעון ש'הוכיח' את הדבר. על כן העדיף לדבר על מה ש'אי אפשר שלא לשים לב' אליו, ניסוח מסתייג המודה שבכל זאת יש כאן משהו סמוי ואולי גם פחות מוכח. לשינוי שקט זה במבוא למהדורה השלישית, המבטא את ההכרה שאופייה של היהדות בתקופה זו היה מדיני למדי, הוסיף גרץ במהדורה זו גם שני משפטים שלמים, בדיוק לפני המשפט שצוטט בהשוואת הנוסחים לעיל:

אמנם ראשיתו של כיוון זה בימים קדומים יותר. תחילתו בקנאות של נחמיה לקיים את התורה, והוא חדר עוד יותר עם ה'סייגים לתורה' של הסופרים וקיבל דחיפה ממושכת משמעון הצדיק ויורשיו. אבל רק 'עדות הדם' של תקופת המקבים העמידה אותו ככוח היסטורי שאין לעמוד בפניו.⁴²

כאן מסביר גרץ מדוע החליט לא לפתוח עידן חדש בתולדות היהודים בשיבת ציון, כפי שהבטיח ב'המבנה של ההיסטוריה היהודית', אלא בחר להבליט יותר את השינוי שהחל יותר

41 על לבטיו גם בגוף הספר, ראו: ר' מיכאל, הכתיבה ההיסטורית היהודית מהרנסנס עד העת החדשה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 325–326.

42 ההיסטוריה, ג'³, עמ' xvi. 'עדות הדם' (Blutzeugenschaft) = מוות על קידוש השם.

משלוש מאות שנה לאחר מכן, בתקופה החשמונאית. ואולם, ברור שתקופה של כמאתיים ושלושים שנה בלבד, ממות יהודה המקבי ועד לחורבן הבית השני, לא יכלה לזכות בכתר של 'עידן'.

והנה, גרץ שם לב במהלך כתיבת 'ההיסטוריה' שלא יוכל לקיים לא את התיחום הראשוני שהציע לעידן השני (משיבת ציון, שאותה צירף עתה ל'תולדות הישראלים' של תקופת המקרא) ולא את אפיונו – הן כעידן (לעומת זה שקדם לו) שבו זכה הגורם הדתי למעמד בכורה חד צדדי, הן כעידן (לעומת זה שלאחריו) שאין בו גולה או התבוננות (ראו לעיל, הערה 35). המסקנה המתבקשת הייתה צריכה להיות שאין למעשה אלא שני עידנים: עידן מדיני ועידן דתי-גלוי. לפי סכמה פשוטה זו, ברור שימי הבית השני נכללים בעידן הראשון, גם אם יש בהם גילויים מעניינים של אוריינטציה דתית. ואולם גרץ לא רצה בפתרון זה, מכמה טעמים. ראשית, משום שכבר התחייב למבנה משולש (ופתח את כרך ד, הדן בתקופה שאחרי חורבן הבית השני, בהכרזה שהוא פותח את העידן השלישי). שנית, משום שאילו אימץ מבנה דואלי היה מאמץ בכך, מהותית, את עמדתו של יוסט, שהבחין הבחנה קוטבית בין 'ישראלים' ל'יהודים', עמדה שדחה גרץ במפורש.⁴³ ושלישית, משום שהתעניין מאוד בכפות ובגילויים הדתיים האחרים בימי הבית השני, כפי שעולה מאריכות דבריו עליהם ב'המבנה של ההיסטוריה היהודית', במבוא לחלק ג של 'ההיסטוריה', ולאורכו של חלק זה (לרבות נספח ארון, החל במהדורה הראשונה, על 'שלוש הכפות'). כיצד יוכל אפוא לקיים את המבנה המשולש שלו?

כאן סייע לו המעבר מ-Judäer ל-Juden, כי מינוח דיפרנציאלי יכול להבחין בין דברים גם כשהניתוח המהותי כבר אינו יכול לעשות כן. כלומר, גרץ בא לידי מסקנה שהתקופה השנייה קצרה יותר ממה שסבר תחילה (רק כמאתיים ושלושים שנה), והיא אינה אחידה באופייה, שלא כפי שסבר תחילה, ולכן אינה ראויה להיקרא 'עידן' נפרד, אף שהיא שונה ממה שקדם לה וממה שבא אחריה. הפתרון המתבקש היה אפוא לתאר את התקופה לא כעידן בפני עצמו אלא כתקופת מעבר. ואכן, כפי שראינו, הוא ויתר על הגדרת התקופה כ'עידן שני', מצד אחד, אבל מצד אחר לא סיפח אותה לא לסוף העידן שקדם לה ולא לראשית זה שלאחריה.⁴⁴ המונח Judäer התאים יפה לצרכיו בתארו תקופת מעבר זו: הוא יכול למלא תפקיד ביניים בין Israeliten, שהוא מונח לאומי מובהק, ובין Juden, שהוא מונח המציין בני דת, כי הוא מזכיר את Juden אך שונה ממנו ועדיין מצביע על ארץ (יהודה). השימוש ב-Judäer אפשר אפוא לגרץ הן לקיים ולשמר את העמדה הבסיסית שההיסטוריה של היהודים נחלקת לשלוש תקופות, הן לבטא כדרוש את אפיון התקופה – כפי שגרץ הבין אותה עתה – כתקופת-מעבר. נראה שלפנינו דוגמה יפה למה שציינ דינור כאחד ההיבטים המלמדים

43 ראו לעיל, הערה 3.

44 ואכן בכך התקרבה עמדתו לזו של יוסט, שראה את ימי הבית השני כתקופת מעבר בין שתי התקופות העיקריות של תולדות 'הישראלים'; ראו לעיל, הערה 3. וראו גם: מ"ד הר, 'שאלת הפריוודיזציה של ימי בית שני ותקופת המשנה והתלמוד בתולדות ישראל', גלות אחר גולה – מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, בעריכת א' מירסקי, א' גרוסמן ו' קפלן, ירושלים תשנ"ח, עמ' 65.

על גדולתו של גרץ: הוא לא ניסה 'לדחוס' את המציאות ההיסטורית אל תוך המסגרת העיונית שבנה, אלא תיקן שוב ושוב את המסגרת והכניס בה שינויים 'בהתאם לתמונה ההיסטורית שנתגלתה לפניו'.⁴⁵

ג. סיכום

בפתיחת דיונו שיערנו, שבירור השימוש של גרץ במונחים 'יהודי' ו'יהודאי' עשוי ללמד על מושגיו של גרץ ואולי על פשרם של המושגים עצמם. אינני מתיימר לטעון שבדין דלעיל נתברר עד תום השימוש שעשה גרץ במונחים הנדונים ובתהפוכותיהם. אף ייתכן שאין לצפות ליישוב כל ההדורים, לאור דברינו האחרונים, בעקבות דינור, על נכונותו של גרץ להעדיף את העובדות על פני שיטה פרשנית.

ואולם, לגבי הנושא הראשון, נראה שיש כאן סוגיה החייבת להילקח בחשבון בבירור השאלה אם יש לראות בגרץ היסטוריון לאומי או חוקר בעל אוריינטציה דתית יותר.⁴⁶ מדיונו עולה, שככל שעבר הזמן נטה גרץ ליצור חץ בין 'היהודים' (Juden), שהם המושא הבסיסי של מחקרו, ובין גילויים של לאומיות מדינית. גילויים אלה נקשרו ל'ישראלים' או ל'יהודאים' (שהיו שלבים קודמים בהתפתחותם של 'היהודים'), אך לא ל'יהודים' עצמם. יהיו אשר יהיו המניעים לשינוי זה (אלה שהצענו או שמא אחרים), השימוש בכינויים אחרים מאפשר למי שמעוניין בכך להגדיר את 'היהודים' כקולקטיב שאין לו (עתה, לאחר שהתבגר ועמד על זהותו) זיקה למדינה משל עצמו. מהלך היסטוריוגרפי זה, כמו השינויים שערך בחלק יא של 'ההיסטוריה' בעקבות הפולמוס עם טרייטשקה, עולה בקנה אחד עם פרישתו של גרץ מן הוועד המרכזי של 'חובבי ציון' (תרמ"ה) והעדפתו להתמסר למפעלי הסעד של 'כל ישראל חברים' בתפוצות.⁴⁷

אשר לבירור המושגים כשלעצמם, עיונו בלבטיו של גרץ הצביע על כך שהמושג 'יהודאים' שימש בעיניו תחנת ביניים בין מושג טריטוריאלי-לאומי בעיקרו, 'ישראלים', למושג דתי בעיקרו, 'יהודים'. תחנת ביניים זו הייתה נחוצה לו כדי לאפיין את מושאי מחקרו בעידן שבו עדיין הייתה להם מדינה או, למצער, שבו הם עדיין פעלו באופן אקטיבי למען שיקום מדינה

45 דינור (לעיל, הערה 14), עמ' 56 (=דורות ורשומות, עמ' 47). על סירובו של גרץ 'לכפות על כל ההיסטוריה היהודית סכמה התפתחותית נוקשה' ראו גם: שורש (לעיל, סוף הערה 2), עמ' 45–46 = שורש (לעיל, הערה 21), עמ' 342–343; מיכאל (לעיל, הערה 41), עמ' 320. כפי שהעיר פויכטוונגר (לעיל, סוף הערה 2), עמ' 107, התוצאה היא 'שלא מעט ציורים ממולאים (ausgemalten Stücke) ב'ההיסטוריה' אינם מאפשרים לנו להכיר את השרטוט הגאוני שב'המבנה'". על שינויים כאלה ראו עוד: M. Pyka, 'Jüdische Identität bei Heinrich Graetz', Diss., München 2005, pp. 251–256.

46 ראו: מאיר (לעיל, הערה 17), עמ' 268 (על תפקידה ההולך וגובר של ההשגחה האלוהית בחשיבה ההיסטורית של גרץ), 269 (מצוטט לעיל, הערה 17). לטענה שככל שעבר הזמן שם גרץ דגש רב יותר על מוסריות ראו עתה הדיסרטציה של פיקה, שם.

47 ראו: מיכאל (לעיל, הערה 9), עמ' 190–195.

ריבונית יהודית, אך כבר היו בו סימנים רבים המלמדים על הבנה עצמית כבני דת, כגון גולה וכתתיות. בכך דומה היה 'יהודאי' בעיני גרץ ל'רומאי' – כינוי המגדיר אדם הן ביחס למקומו הן ביחס לתרבותו או למצבו המשפטי (אזרח רומי), ולעיתים קשה לדעת לאיזה מובן התכוון המחבר.⁴⁸ ואולם, אם בעיני גרץ יכול היה המונח 'יהודאי' (Judäer) למלא תפקיד ביניים זה, נראה שלא הצליח לשכנע בכך את בני זמנו (שהמשיכו לכתוב על Juden ועל jüdisch גם בהקשרים שגרץ נקט בהם במונח 'יהודאים').⁴⁹ יתר על כן, המילה 'יהודאית' איננה קיימת למעשה בעברית שלנו כיום, ואילו המונח האנגלי Judaeen (ודומיו בשפות אחרות) יש לו כיום, שלא כבימי גרץ, מובן גאוגרפי בלבד.⁵⁰ דווקא המונח Jew, שגרץ השתמש בו (Jude) לציון התקופה הדתית של תולדות היהודים, כורך יחד – או מצמיד זה לצד זה – מובן דתי ומובן לאומי (אם כי לא דווקא טריטוריאלי).⁵¹ וכך, אם מישוהו מדבר על Roman ביחס לרומאים אזי דבריו דו משמעיים, משום שאין בנמצא מונח אחר דוגמת Romist; לעומת זאת ביחס ליהודים מי שיבחר לדבר דווקא על Judaeen – מונח מוזר שאינו מתייחס לדבר כלשהו בעולמנו היום – אף שיכול היה לבחור במונח הרווח Jew, מגלה את דעתו באופן חד משמעי שהוא מפרש את המונח במשמעות גאוגרפית.

אם כן, אין המונח Judaeen מסוגל למלא תפקיד ביניים לפי המינוח שלנו היום. לכן, מי שרואה צורך להמציא (כמו גרץ) מונח שלישי, כדי ליצור מינוח מקביל לחלוקה המשולשת שלו להיסטוריה היהודית, אל לו לכפות Judaeen על בני העידן השני ועליו להשאיר את

48 ראו: דנקר (לעיל, הערה 30), עמ' 908.

49 כך, לדוגמה, ולהאוזן המשיך להוציא מהדורה אחרי מהדורה של *Israelitische und jüdische Geschichte* (ראו לעיל, הערה 1). כותרת הפרק שלפני האחרון שלו מזכירה את כותרתו של גרץ לחלק ג של 'ההיסטוריה' שלו (*ibis zum Untergang des jüdischen Staates*): ראו לעיל, הערה 12), אך בכל זאת שונה: 'Der Untergang des jüdischen Gemeinwesens'. לדוגמה אחרת ראו: 1910 *Das Ende des jüdischen Staatswesens*, Tübingen A. Bertholet. אמנם מחברים לא מעטים נהגו ונוהגים להשתמש ב'יהודה' ככינויה של המדינה היהודית בימי הבית השני (של החשמונאים ושל הורדוס וביתו), אך רק בודדים (כגון S. Zeitlin, *The Rise and Fall of the Judaeen State*, 1968–1969 Philadelphia I–II) אימצו את מנהגו של גרץ, לדבר גם על יהודי הבית השני – אף אלה שבחו'ל! – כ'יהודאים'.

50 ראו: *Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged*, ed. P.B. Gove, Springfield, Mass. 1976, pp. 1222–1223; *The New Shorter Oxford English Dictionary*, I, ed. L. Brown, Oxford 1993, p. 1458. שניהם מסכימים ש'Judaeen' מתייחס, כשם עצם או כשם תואר, לארץ יהודה, ואינם קושרים קשר כלשהו בינו ובין לידה יהודית או דת יהודית. השימוש של גרץ ב-Judäer משקף הרגל של דור קודם, גם באנגלית: לפי המהדורה השנייה של מילון ובסטר (1935, עמ' 1343), המונח יכול להתייחס לא רק לתושב ארץ יהודה אלא גם ל-Jew. אינני בטוח שהשימוש ההוא עדיין היה רווח אז, אבל ברור שבינתיים הוא חלף ונעלם.

51 כפי שעולה מכל הוויכוחים שלנו בעניין 'מיהו יהודי?'. ראו ערך Jew במילון ובסטר (לעיל, ראש הערה 50), עמ' 1215, המדבר על לידה ודת וכן – ביחס לעת העתיקה – על טריטוריה. ערך זה במילון אוקספורד (לעיל, הערה 50), עמ' 1446–1447, מדבר על לידה ודת בלבד (שני המילונים מוסיפים, כמובן, דברים נוספים על מובנים בוויים של Jew, שאינם שייכים לענייננו כאן; השוו לעיל, הערות 26–28).

המונח הדו משמעי Jews ולהמציא משהו מעין Judaist (איש הדבק בדת, Judaism) עבור היהודים של העידן השלישי.⁵² ואולם לא הייתי ממליץ לאיש לעשות כן, ולא רק משום שגם Judaist משמש כיום במשמעות ספציפית (ומציין את מי שחוקר את היהדות), אלא בעיקר משום שתפקידו של ההיסטוריון לשחזר, לתאר ולהסביר תופעות קיימות או תופעות שהיו קיימות. על כן, אם אלה שאנו חוקרים אותם ומתארים אותם לא ראו צורך או אפשרות ליצור בשפות השונות מונח המבודד את היסוד הדתי של היהודים כדי להבחין בינו ובין היסוד הלאומי של היותם יהודים, עלינו כהיסטוריונים לא להתחמק מתופעה זו אלא לנתח ולתאר את גילוייה.

52 נושא זה מזכיר את הדיונים במוסדות אקדמיים, האם לפתוח תכניות ב-Jewish Studies או שמא ב-Judaic Studies, כשהמונח האחרון מכוון לחקר הדת היהודית דווקא. ראו: A. Shapira, 'Reflections on the Rise and Fall of Judaic Studies in the Final Quarter of the Twentieth Century', *Jewish Studies Quarterly*, III (1996), esp. p. 120; P. Schäfer, 'Jewish Studies in Germany Today', *ibid.*, esp. p. 152

